

KAREL DOLEJŠÍ

J. F. LYOTARD A POSTMODERNÍ UNIVERZITA

I. Úvod

Vinou ediční politiky minulého režimu letos uplyne teprve osm let od okamžiku, kdy překlad Jiřího Pechara zprostředkoval širší české veřejnosti klasickou Lyotardovu studii „Postmoderní situace“, vypracovanou pro univerzitní radu québecké vlády v roce 1979.¹ Ponecháme-li stranou toto zpoždění, je třeba poznamenat, že recepce tohoto díla tehdy silně odrážela euforii ze „sametové revoluce“. Obvyklá interpretace Lyotarda proto nabyla podoby oslavy osvobození od tyranie velkých vyprávění (grand récits) a tento aspekt téměř úplně zastínil vše ostatní. Těžiště studie bylo spatřováno spíše v nárysu individuálního postmoderního životního stylu než v prognóze institucionálních změn, které podle autorova přesvědčení očekávají postmoderní vědění. Můj text se zaměřuje právě na tu část Lyotardovy argumentace, která vlivem uvedených okolností ponejvíce zůstávala na okraji pozornosti.

II. Povaha společenské vazby: postmoderní alternativa

Už É. Durkheim formuloval tezi, podle níž v moderní společnosti roli kolektivního vědomí ve stále větší míře přebírá dělba práce.² Uspořádání okolního světa a místa člověka v něm, které kdysi vysvětlovalo především náboženství, se s pokračující modernizací stávají evidentními právě díky specializaci a rozdělení činností, jimiž se lidé zabývají. Teorii sociálního systému, který je integrován převážně dělbou práce, podal Luhmann.³ Společnost se vypořádává

-
- 1 J. F. Lyotard: „Postmoderní situace“, in *O postmodernismu*, Praha 1993. Kniha není shrnující studií typu pozdější Welschovy *Unsere postmoderne Moderne* (1991), která svou určitou schematicností do jisté míry provokuje k dogmatickému výkladu problematiky.
 - 2 É. Durkheim: *Division of Labor in Society*, New York 1969, s. 173.
 - 3 N. Luhmann: *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*, Frankfurt am Main 1991.

s komplexitou světa neustále probíhajícími procesem specializace, který tuto komplexitu redukuje a tím umožňuje její zvládnutí. Vědění představuje jeden ze subsystémů takovéto sociální struktury a vyvíjí se v souladu s celkovým trendem: z kadlubu náboženství či filosofie, které původně představovaly celek společenského vědomí, se postupně vydělily jednotlivé vědní disciplíny a dále se specializují. Tak jako rozvoj hospodářství má za následek vznik nových a nových druhů zboží, rozvoj vědění si vynucuje vznik nových disciplín. Lyotard systémovou teorii označuje za technokratickou, nicméně přijímá ji coby v mnoha směrech adekvátní model soudobých společností a sdílí některá její hlavní východiska. Především považuje za nesporné, že univerzálním kritériem funkčnosti, platným ve všech společenských subsystémech, je „optimalizace celkového vztahu mezi... inputy a outputy, to znamená... performativita“.⁴

Alternativní teorie, které podávaly společnost jako duálně rozdělenou, podle něj s postupným slábnutím třídního boje ztratily svou sociální bázi. Odmítá však přesvědčení systémových teoretiků o hladkém chodu sociálního mechanismu, odmítá, že by jednotlivci byli pouze jakýmsi sociálními atomy, na jejichž bázi probíhá evoluce neosobních společenských struktur. Předpokládá naopak, že pokračující automatizace povede k převzetí většiny reprodukčních a regulačních funkcí staré politické třídy stroji, jejichž ovládnutí se stane záležitostí odborníků všeho druhu, netvořících žádnou homogenní skupinu.⁵ Dosavadní organizační centra tak ztratí na přitažlivosti a individuum zůstane ve složité síti sociálních vztahů odkázáno na své vlastní já.⁶ Síť vztahů a činností, v nichž je takové individuum vázáno, pojímá Lyotard ve stylu pozdního Wittgensteina jako určitý balík řečových her.⁷ To mu umožňuje uvažovat o prostoru, který systémové regulační procesy a mechanismy přeorganizování skýtají překvapivým „tahům“ jednotlivých účastníků. Preskriptivní a hodnotící výpovědi jednotlivých hráčů tak mají šanci dosáhnout určitého přestrukturování systému, což může znamenat i změnu jeho zaměření. Na rozdíl od později dotvořené, avšak archaičtější teorie Habermasovy⁸ Lyotard relativizuje striktní rozlišení mezi diskusí a institucí. Filtry, které uvnitř instituce přerušují některé komunikační spoje a určují, kdo

4 J. F. Lyotard: „Postmoderní situace...“, s. 111.

5 Problematika technokratických elit byla soustavně studována přinejmenším od 60. let. Shonfield ji z pozice tradiční liberální elity pochopil coby důsledek rostoucího objemu agendy vlád národních států, který podle něj může vést až k nadvládě nevolených expertů nad politiky – srv. A. Shonfield: „An Essay on Some Political Implications of Active Government“, in *Modern Capitalism. The Changing Balance of Public and Private Power*, New York 1965. U Geigera tvoří univerzální tendence k technokratizaci východisko teorie konvergence obou tehdejších společenských systémů – Th. Geiger: *The Fortunes of the West*, Bloomington 1973. Naproti tomu v 90. letech se již ani taková shrnující prognostická práce, jakou představovaly Megatrendy 2000 Naisbitta a Aburdenové, problematikou technokratizace nezabývala. V centru pozornosti se naopak nacházela neoliberální rétorika osvobození jednotlivců zpod vlády institucí sociálního státu. Srv. J. Naisbitt – P. Aburdeenová: *Megatrendy 2000*, Bratislava 1992. O povaze tohoto osvobození – viz dále.

6 J. F. Lyotard: „Postmoderní situace...“, s. 115.

7 *Tamtéž*, s. 107–109.

8 Srv. J. Habermas: *The Theory of Communicative Action I-II*, Boston 1984–1987. Německý originál vyšel v roce 1981.

co smí či nesmí říkat, nikdy nejsou zcela neprůchodné, protože jde o výsledek řečových strategií uplatňovaných v instituci samé i mimo ni. Jinými slovy: Instituce jsou sociálně konstruovány a meze ukládané komunikaci „se stabilizují jen v té míře, v jaké přestávají být předmětem zápasu“.⁹

Lyotardem navržená postmoderní alternativa chce být životnou náhradou těch moderních koncepcí, které spočívaly na dualistickém pojetí společnosti. Po ztrátě své sociální základny vycházely v poslední instanci z autonomního kriticky uvažujícího individua osvícenského stříhu, které se ve svém protestu vyčlenilo ze společenských mechanismů, s jejichž směřováním nesouhlasilo. Výsledkem byla pochopitelně ztráta jakékoli šance na změnu, jež by překročila oblast individuálního vědomí. Iniciativy podniknuté svého času na poli filosofie a sociální teorie Frankfurtskou školou¹⁰ například zůstaly bez podstatného vlivu na společenský provoz, který tyto práce – přestože i dnes tvoří součást studijních plánů příslušných oborů – nepřijal a vzhledem ke své logice ani přijmout nemohl. K Millsově kritice byrokratizace vědy a souvisejících jevů, jako je fetišismus publikačních statistik, lze i po čtyřiceti letech stěžít něco podstatného přidat.¹¹ Přesto je dnes tendence k byrokratizaci výzkumu snad ještě silnější než v Millsových dobách a dosud nebyl vynalezen žádný „tah“, který by příslušnou řečovou hru podstatně modifikoval.

Lyotardovy naděje vkládané do informatizace společnosti se dnes ukazují jako přinejmenším zčásti utopické. Jeho snad nejdůležitější požadavek, „aby veřejnost měla volný přístup k pamětem a databankám“,¹² byl alespoň v nejnávýspějších společnostech nepochybně splněn (v té míře, v níž bylo vůbec reálné jeho splnění očekávat). Jen velmi malá část stále zaměstnanějšího obyvatelstva je však ochotna věnovat čas a energii zkoumání jiných informačních zdrojů než masových médií. Ani špičkoví politici často nemají včas po ruce všechny relevantní informace.¹³ Ty se totiž objevují postupně, zatímco decizní sféra je tlačena k přijetí okamžitého rozhodnutí. Další potíž představuje zpoždění v elektronizaci archivů – informace v nich uložené zřejmě nejsou považovány za dostatečně performativní. Výsledek by v extrémním případě mohl mít podobu amputace historie a určité formy permanentního prezentismu. Nic přece není staršího než včerejší noviny... Vytoužená hra s úplnou informací se nekoná mi-

9 Srov. J. F. Lyotard: „Postmoderní situace...“, s. 118.

10 Srov. především M. Horkheimer: *Eclipse of Reason*, New York 1947. Dále M. Horkheimer – Th. Adorno: *Dialektik der Aufklärung*, Amsterdam 1947.

11 Srv. C. W. Mills: *The Sociological Imagination*, New York 1961. Česky *Sociologická imaginace*, Praha 1968.

12 J. F. Lyotard: „Postmoderní situace...“, s. 177. Zdá se, že zde došlo k záměně technicky možného s politicky přípustným. Lyotard zde nebere dostatečně vážně povahu moci v liberální společnosti. MacIntyre upozorňuje: „Zákazník, volič a jednotlivec vůbec mají právo vyjádřit své preference vůči jedné nebo více nabídnutým alternativám, ale o škále možných alternativ i o tom, jak se předkládají, rozhoduje elita“ – srv. A. MacIntyre: „Transformácia liberalizmu na tradíciu“, in *O slobode a spravodlivosti. Liberalizmus dnes*, Bratislava 1993, s. 195.

13 Srv. C. Layne – B. Schwarz: *Dubios Anniversary. Kosovo One Year Later*, Washington 2000. <http://www.cato.org/pubs/pas/pa373.pdf>.

mo jiné i proto, že média často jednají podle poučky, jíž kdysi švédský kancléř Axel Oxenstjörn kladl na srdce svým diplomatům: „Simulantur, quae non sunt, quae sunt vero, dissimulantur.“

Uvedené výhrady vůči Lyotardově koncepci ovšem nemají znamenat odmítnutí přechodu od paradigmatu vědomí k paradigmatu komunikace, který byl vzhledem k vývoji filosofického myšlení ve 20. století naprosto nevyhnutelný.¹⁴ Dnešní námitky nejsou obviněními, protože se vesměs zakládají na skutečnostech, které v době vzniku své studie nemohl Lyotard ještě vzít v úvahu.

III. Postmoderní výzkum a univerzita

Jako na všechny ostatní společenské subsystémy, i na vědění je postupně aplikován požadavek performativity. Vědění stále častěji vystupuje v roli zboží, které umožňuje zvýšit účinnost a stabilitu systému.

Ve shora uvedené perspektivě se určitý vědní obor jeví jako svébytná jazyková hra, jejíž pravidla sice sama nemohou být dokázána, nicméně opírají se o konsensus příslušných odborníků. Vývoj vědění však také vede ke vzniku stále složitějších a nákladnějších procedur dokazování a verifikace, takže nelze jednoduše vycházet z předpokladu, že pravidla výzkumu jsou výlučně záležitostí komunity těch, kdo jej provozují. „Podávání důkazů a verifikace tvrzení, zjišťování pravdy, se tedy neobejde bez peněz... Rýsuje se určitá rovnice mezi bohatstvím, účinností a pravdou. – Vědci, technici a přístroje se nekupují proto, aby se zvěděla pravda, nýbrž aby se dosáhlo větší moci. – ‚Kontrola kontextu‘, to znamená zlepšení výkonů realizovaných vůči partnerům, kteří tento kontext tvoří (ať je to ‚příroda‘ nebo lidé), by takto mohla platit za jakousi legitimizaci. Byla by to legitimizace faktem... legitimizace mocí...“ Logikou zvětšování moci se řídí také – a zejména – rozdělování výzkumných fondů. „Těm sektorům výzkumu, které nemohou prokázat svůj přínos k optimalizaci výkonnosti systému, přínos alespoň nepřímý, se zastavuje příliv financí a jsou odsouzeny k zastarávání.“¹⁵ Naznačené pojetí výzkumu vykazuje výrazné paralely s teorií ekonomické inovace, formulovanou Schumpeterem mezi lety 1930-1940 v rámci jeho teorie ekonomického cyklu.¹⁶ Podle ní jsou pramenem ekonomických inovací v rostoucí míře velké firmy a monopolistické tržní struktury, které postupně vytlačují méně efektivní individuální podnikatele. Jedině ony jsou to-

14 Srov. S. Hubík: *K postmodernismu obratem k jazyku*, Boskovice 1994. W. Schulz (*The Ambivalence of Our Postmodern Condition. Lyotards Diagnosis and Prognosis*, 2000; <http://www.costis.org/x/lyotard/schultz.htm>) zdůrazňuje napětí, které v Lyotardově koncepci existuje mezi kritériem performativity a ideou paralogie a všímá vývoje autorových názorů na postmoderní situaci v 80. a 90. letech. Konstatuje přitom, že Lyotardův čistě apelativní důraz na protiklad kultury a ekonomiky v postmoderní společnosti neústí do žádného nárysu konkrétní strategie („tahu“). Nabízí se otázka: je postmoderna skutečně svobodnější než moderna? Nebo jde jen o další z bezmocných protestů?

15 J. F. Lyotard: „Postmoderní situace...“, s. 151-154.

16 J. A. Schumpeter: *Business Cycles*, New York 1939, a *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York 1943.

tiž schopny shromáždit dostatečný kapitál k financování výzkumu, který může přinést zcela zásadní objevy, prolamující dosavadní hru s úplnou informací. Aplikace vedou k produkci nových komodit, otevírajících nové trhy, když je stávající poptávka uspokojena a trh neposkytuje další možnosti expanze.

Toto srovnání vybízí k námitce: hlavním sponzorem přinejmenším evropských univerzit nejsou přece korporace, ale stát, který zohledňuje i jiná kritéria než performativitu. Avšak jakmile většina států spíše vzájemně soupeří o přilákání nadnárodních investorů, než aby jim předepisovala vyšší daní, tomuto argumentu byl ulomen hrot. Myšlenka, že by nějaká nadnárodní struktura typu Evropské unie ve větší míře převzala od oslabovaného sociálního státu roli přerozdělovatele příjmů, se ukazuje jako nereálná.¹⁷ Fondů nezávislých na performativitě bude podle všeho dále ubývat.

Takto tedy vypadá společenský kontext, v němž působí postmoderní univerzita. Výsledek, jenž se od ní očekává, je vzhledem k výše uvedenému jasný: optimální příspěvek k lepší performativitě společenského systému v podobě předávání užitečných kompetencí.¹⁸ Kompetence jsou pak dvojího druhu. Univerzita musí produkovat jednak „telematiky“ (informatiky, kybernetiky, lingvisty, matematiky a ostatní profese, schopné zrychlit výzkum v ostatních odvětvích poznání), jednak specialisty na udržení vnitřní soudržnosti stále komplikovanějšího společenského systému. V obou případech je ještě navíc třeba rozlišovat mezi prostými „údržbáři“ existujících struktur, kteří mohou být po elementárním zaškolení v informatice odkázáni na existující databáze spíše než na přednášející profesory, a užší skupinkou „inovátorů“, získávajících schopnost vynalézat nové strategie. Ti musí být schopni pohybovat se na interdisciplinárním poli a pracovat v ad hoc vytvořených týmech.

Nejde tedy již o výchovu elity schopné vést národ v procesu jeho emancipace, ale o přípravu specialistů pro velké instituce. Z tohoto pohledu se klasická univerzita modelovaná podle požadavků emancipačního humanismu „jeví jako málo performativní“.¹⁹ Jestliže vysoké školství stále ještě funguje na tradičních základech, je třeba ty studující, kteří na nich získávají jiné kompetence než výše uvedené, z větší části považovat za nezaměstnané, nepodchycované statistikami úřadů práce. Starému humboldtovskému pojetí univerzity bylo odzvoněno –

17 E. Huber – J. D. Stephens: *The Future of the Social Democratic Welfare State: Options in Face of Economic Internalization and European Integration*, Chapel Hill 1992. Vyhledka na pokles daňových příjmů ovšem nepostihuje jen sociálně demokratickou koncepci přerozdělování, ale státní finance jako takové – a tím fungování státu vůbec. K akceptování kritéria performativity tedy existuje patrně jen málo alternativ. Čelit oslabování státu izolacionismem, byť třeba kontinentálním, by ovšem znamenalo v mnoha směrech přerušit civilizační kontinuitu. Takové koncepce nicméně existují a co do vlivu mezi nimi patrně vede Alexander Dugin se svou směsí mytizované geopolitiky a pozdního Carla Schmitta, prezentovanou v časopise *Elementy*. Ti, kdo se obávali, že se Výmarské Německo stane vzorem postsovětskému Rusku, nejsou překvapeni. Zdá se, že si Dugin získává stále větší sympatie u ruské generality, které velmi konvenuje jeho autoritářství a idea eurasijské ekonomické autarkie. Bůh chraň Rusko i celý svět před možností, že by tam opět vůdce ochraňoval právo...

18 Srv. J. F. Lyotard: „Postmoderní situace...“, s. 155.

19 *Tamtéž*, s. 156.

ačkoli ti, kdo již dávno brojili proti jeho „narcistické teorii výchovy“,²⁰ si její překonání zcela jistě představovali jinak.

Celý proces transformace univerzit prostřednictvím uplatňování kritéria performativity by mohl být nepřesně pochopen jako forma racionalizace shora, která přizpůsobí vzdělávací instituce potřebám soudobé společnosti. To by ovšem platilo, kdyby jako „zastaralé“ a „nefunkční“ upadaly „archaické“ obory, které jsou dosud pupeční šňůrou spojeny s érou velkých vyprávění a společenskými podmínkami, jaké již neexistují. Tak tomu ovšem není. S nedostatkem financí se navzdory pokračující informatizaci potýkají stejně tak i masmediální studia, která v USA ještě na počátku 70. let prodělávala boom. Tento obor je typicky interdisciplinární – a zatímco etablované obory s přesně vymezeným předmětem zkoumání snahám o redukcí státních výzkumných a vývojových fondů odolávají, masmediální studia se mohou těžko obhájit. Americké katedry jsou proto tlačeny k získávání peněz z komerčního sektoru, který ovšem nemá zájem financovat širší projekty, neboť jím zadávané výzkumy mohou provádět i obchodní školy.²¹ Masmediální studia prostě neslibují onen nárůst performativity, který jediný by motivoval k investicím do tohoto oboru. Aspektová struktura,²² daná prací většiny vědců na úzce vymezené zkušenostní základně, je tedy v některých případech prostřednictvím rozdělování fondů petrifikována. V konečném důsledku to znamená, že problémy a rizika, generované informatizací, se do takto přespecializovaného vědění prostě nevejdou. Jako řada jiných rizik, i ona jsou postupně vyčleňována na účet individuí nebo prostě ignorována.²³ Jestliže si klasická moderna prostřednictvím odkazování na emancipační velkovyprávění dlouho udržela plebejskou linii osvícenství, reflektující potlačené iracionální a předracionální síly,²⁴ postmoderně hrozí, že díky spojování pravdy s bohatstvím a mocí podobnou zpětnou vazbu zruší. Z Lyotardova hlediska je ovšem toto chování systému teroristické, jestliže „terorem rozumíme efektivitu, které je dosahováno vyloučením protivníka z řečové hry, jež se s ním hrála, nebo hrozbou, že z ní bude vyloučen“.²⁵

IV. Závěr

Z Lyotardových analýz vyplývá, že fungování postmoderní univerzity se nakonec bude řídit velmi podobnými principy jako fungování institucí působících v komerčním sektoru. Některé obory nemusejí projít sítím merkantilizace vědění a i ty, jimž se podaří obstát, těžko zažijí stabilitu podobnou té, která panovala

20 Srv. E. Voegelin: „Německá univerzita a řád německé společnosti“, in *Kouzlo extrému*, Praha 2000.

21 R. McChesney: „The Political Economy of Communication and the Future of the Field“, in *Media, Culture & Society* 22, Thousand Oaks 2000.

22 Srv. K. Mannheim: „Sociologie vědění“, in *Ideologie a utopie*, Bratislava 1991, s. 306.

23 Srv. U. Beck: *The Risk Society. Towards a New Modernity*, London 1994.

24 Srv. R. Kalivoda: „Komenského myšlenkový model a problém osvícenství“, in *Husitská epocha a J. A. Komenský*, Praha 1992, s. 242-245.

25 J. F. Lyotard: „Postmoderní situace...“, s. 173.

na univerzitě moderní. Soudobé trendy v managementu ukazují na zvyšování efektivity eliminací středního článku řízení jednak prostřednictvím automatizace, jednak zavedením konkurence mezi jednotlivé divize firmy. Ty jsou udržovány v nejistotě o tom, zda jejich výkon postačuje k dalšímu přežití, nebo zda budou jako nerentabilní zrušeny ve prospěch úspěšnějších. Bylo by omylem domnívat se, že právě univerzita se tomu díky svým akademickým privilegiím vyhne. Jak by bylo možno toho dosáhnout? Odvoláním se k univerzitní autonomii? „Od okamžiku, kdy vědění nemá už svůj účel samo v sobě, jakožto realizace ideje nebo jakožto emancipace lidí, jeho předávání přestává být věcí výhradní zodpovědnosti vědců a studentů. Idea ‘univerzitní svobody’ patří dnes minulosti“, bylo konstatováno už v roce 1979.²⁶ Je třeba to konečně přijmout a – bude-li to možné – vynalézat strategie, které by čelily rizikům s tímto vývojem spojeným. Konzervativní argumentace zde může stěží obstát, poněvadž má-li Lyotard pravdu, všechny budoucí diskuse proběhnou v kódu společenské užitečnosti vysokoškolského vzdělání.

J.-F. LYOTARD AND POST-MODERN UNIVERSITY

The author argues that the process of reception of the Jean-Francois Lyotard's post-modern philosophical thought is in the Czech republic only at the beginning. Because of the belated translation of his book *The Post-modern Condition* to Czech language (in 1993 by Jiří Pechar) and because of the triumphalistic euphoria after velvet revolution, the main part of Czech philosophers read Lyotard's book as the manifesto of liberation from the tyranny of ideology (i.e. *grand récits*). But there are various issues which are missed by philosophers, especially in the Czech context: for instance the analysis of the social dimension of postmodern knowledge, theory concerning the mercantilisation-of-knowledge and its negative implications for the university life in the postmodern era. The article summarizes Lyotard's argumentation with emphasis on perspectives of post-modern university, which was, in fact, the original theme of the book *The Post-modern Condition*. According to the author of this article Lyotard's analysis is still valid, but his conclusions concerning the chances to transform the institutions by individual „moves“ appear too optimistic from the contemporary point of view.